

**ПІЗНАННЯ ХАРАКТЕРУ В НЕОРЕАЛІСТИЧНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ
НОВЕЛІСТИЦІ I-ОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.**

Л.В.Рева

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

На основі аналізу літературознавчого матеріала о проблемі характеру в художественном произведении в статье рассматривается своеобразие построения характера персонажа в неореалистической украинской и русской новеллистике I-ой трети XX века. За основу исследования взяты новеллы В.Винниченко, В.Пидмогильного, И.Шмелева, Б.Зайцева.

The article discusses specific features of a literary character development in the Ukrainian and Russian neo-realistic novel of the early XX-th century. The research is based on the novels by V.Vinnichenko, V.Pidmogilny, I.Shmelov and B.Zaitsev.

Понятійне значення характеру в літературознавстві має досить цікаву історію свого формування, відображену в загальноприйнятих варіантах, поданих майже в усіх тлумачних словниках. Так, у статті В.Войнова, вміщеній у сучасному Тлумачному словнику української мови (2004 р.), характер трактується як «вдача людини, її стійкі психічні властивості, особисті риси поведінки і діяльності; твердість волі, наполегливість у досягненні чогось» (1, 851). Саме ці зазначені ознаки терміна взяті за основу в наукових працях дослідників, які намагались утвердити термінологічне значення характеру в літературознавстві. Гадаємо, що адаптування терміна в критиці мало своїм підґрунтям намагання розширити коло елементів поетичного аналізу, з якими безпосередньо співвідноситься характер персонажа. Проте наведений вище термінологічний приклад смисловості слова залишається прерогативою енциклопедичних видань, тлумачних словників, довідників з психології. В літературознавчих джерелах не прийнято виділяти характер окремо з пояснювальною статтею. Таким чином, маємо свідчення того, що до уваги не береться багатовікова історія життєствердження характеру в літературознавстві, адже про фундаментальність цієї категорії в літературі висловлювався ще Аристотель. Проте тенденції сучасного літературного розвитку спрямовані на розкриття характеру в художньому творі. У зв'язку з цим особливої складності набуває проблема відображення характеротворення в неореалістичній течії першої третини ХХ століття, яка в сучасному літературознавстві привертає досить наполегливу увагу науковців. Тому, на наш погляд, обрана тема дослідження є актуальною в світі художньо-аналітичних надбань.

В українському літературознавстві особливий акцент на характер у художньому творі здійснив В.Фащенко. До своїх праць він активно залучав знання із суміжних наук, насамперед психології, саму ж категорію характеру вважав однією з найважливіших у літературознавстві. Уваги заслуговує теоретичне обґрунтування терміна на основі наукових висновків дослідника: «Характер у художньому творі – це відображені в світлі авторського ідеалу порівняно сталі властивості й змінні відношення, які утворюють закономірну своєрідну соціально-психологічну єдність, котра формується і виявляється в зовнішній і внутрішній діяльності людини у найрізноманітніших ситуаціях» (2, 39).

В.Фащенко визнавав, що в трактуванні поняття «характер» чимало нез'ясованого. Питання щодо визначення дефініції він ставив, а потім намагався вирішувати в своїх наукових працях. Вагомості набувають такі його міркування: «Що ширше – образ чи характер? Входить до нього темперамент чи ні? Може бути персонаж характером? Проте ці питання – другорядні. Істина полягає в тому, що головним предметом зображення в літературі є людина. Аспекти ж – чи є вона, людина, лише індивідом, стала чи стає особистістю (зі знаком плюс чи мінус), має «ядро» чи зовсім безхарактерна – то вже залежить від концептуальності творів, рівня вищої майстерності» (2, 37 - 38). Продовжуючи свою думку про мету дослідницької праці, автор етюдів про психологізм літератури дає підказку, сутність якої полягає в тому, що, досліджуючи художній образ людини чи обставин, природи, часу, кут зору буде сконцентровано на поняттях художньої теорії відображення. При аналізі характеру ж слід оперувати соціально-психологічними категоріями.

Своєрідності набуває характер у своєму художньому відображенні. Так, самі персонажі своєю мовою, внутрішніми монологіями й життєвими діями, впевненими чи невпевненими, з добрими намірами чи ні, продуманими чи раптовими підказують особливості того типу, до якого входять: сангвінік, меланхолік, флегматик, холерик. У свою чергу ці типи визначають мотиваційну основу вчинків, які відповідно створюють фабульний розвиток дії.

Особлива складність вивчення характеру полягає в поясненні специфічних рис своєрідністю методу творчості, а ще більше – у зв'язку з приналежністю до тієї чи іншої естетичної системи, підпорядкованої

модерністському напрямку, означеному в межах 1-ої третини ХХ століття. Зрозуміло, що характери персонажів художніх творів, зумовлені ознаками, іманентними певному літературному напрямку, мають відмінні риси. Щодо характеру неореалістичної українсько-російської новелістики, то це питання залишається нез'ясованим.

У різні часи літературознавці висловлювали власні думки про неореалістичні принципи творчої майстерності. Так, наприкінці ХХ століття, критик В.Мельник, досліджуючи творчість В.Підмогильного, який збагатив українську прозу новими, зокрема неореалістичними принципами зображення людини, відзначав, що «межа реалізму закінчувалась тоді, коли письменник заглиблювався у внутрішній світ персонажа для самодостатнього осмислення його як людини, пізнання її ірраціональної сутності, екзистенційності, незалежно від суспільного оточення. Це вже перехід від засобів зображення до принципу відображення» (3, 46). Основа такого вишуканого міркування про художню літературу вбачається в наявності певних рис фіксації психологічних ознак, які домінують в неореалізмі. Ця теза підтверджується прикладами творів представників неореалізму – В.Винниченка, В.Підмогильного, І.Шмелюва, Б.Зайцева та інших. Саме в них засвідчуються визначальні риси неореалізму: заглиблення у внутрішній світ персонажа для самодостатнього осмислення його як людини, пізнання її ірраціональної сутності, увага до внутрішніх психологічних чи зовнішніх соціальних суперечностей як виявів понадчасового, метафізичного конфлікту добра і зла, об'єктивність подання позицій кожної зі сторін художньо-творчих психологічних колізій та конфліктів.

Письменників приваблює мікросвіт особистості як складова макросвіту існування суспільства. Залишившись на художньо-естетичних засадах традиційного реалізму, в центрі уваги неореалістичних творів зазначених митців перебувають актуальні проблеми й вирішуються гострі соціальні конфлікти. Людина цікавить письменника-неореаліста своєю самотністю та самодостатньою неповторністю, які визначаються складовими частками її характеру.

Втім, психологічні процеси внутрішнього буття та їхні зовнішні вияви зображуються в конкретній ситуації – і тоді яскравіше розкриваються таємниці людини. Зображення начебто «зсередини» літературного героя спричиняє художньо-стильову кореляцію твору, яка позначена тим, що письменники більше звертаються до людської психології, сфери почуттів, роздумів, рефлексій. Останнє становить вже авторську концепцію людини та психологічно зумовлений тип її характеру.

У літературознавстві В.Фашенко першим розрізнив психологічні типи сутності характеру. Людині в цій класифікації належить перше місце, а далі: індивід, індивідуальність, особистість і каркас особистості. Вчений зазначав, що «людина – істота біосоціальна. Вона може стати особистістю, а може залишитись і на рівні окремого, випадкового індивіда. Все залежить від обставин, від діяльності людини, її характеру, морального кодексу і головне – від рівня і масштабності її світогляду» (2, 43). Сутності особистості автор книги «Характер і психологізм» надавав принципового значення: «Людьми народжуються, а особистостями стають» (4, 23).

Здебільшого персонаж неореалістичного твору – це не активний діяч або яскрава особистість, а пересічна, невизначна людина. Хоча в психологічній палітрі художніх персонажів неореалістичних творів є приклади і досить стійких характерів непересічної людини – особистості. Пояснення таких таємничих складових людської психології можна віднайти в аналітичних судженнях про поведінку людини автора монографії «Людина для себе» Е.Фромма: «Риси характеру постають джерелами снаги, про які особистість, незважаючи на їхню потенційну могутність, може навіть і не підозрювати, а отже, і не усвідомлювати своїх можливостей» (5, 87). У художньому варіанті таке перевтілення продемонстровано В.Винниченком у новелі «Салдатики!». Більше того, В.Винниченко-новеліст чи не першим в українській літературі створив психологію характеру лідера. Погляд автора зосереджений на Явтухові, якому судилось у відповідальну хвилину стати лідером і, зрештою, загинути. Автор розкриває сходи переродження людини в особливій ситуації: організований гурт села потребує вождя. У нестандартній ситуації з'являється неформальний лідер, той, хто знає, що робити, адже за розгубленою людиною не підуть інші. Тому в новелі повторюються деталі: *у Явтуха твердий погляд, тихий, твердо-спокійний голос.*

До сприйняття крутого повороту в житті героя автор оповідання готує читача самим розвитком подій. «Невідомо, ким були підкинені» прокламації, які прочитали всі, а після «село мов прокинулось»: *З якоюсь дикою ненавистю та злістю закипили балачки по хатах, з якимсь невідомим досі, гострим боєм стали згадувати тепер усі муки і здириства [...] не було вже тої покірливості і боязкого підлизування [...] суворо і похмуро робили вони [...], ніби чогось чекаючи* (6, 109).

Головний герой Явтух іншого складу людини, іншого характеру. Твердий його погляд свідчить про власну рішучість і віру, ясні очі – чистоту й відкритість намірів. Усе це разом становить образ іншої людини, яка може мати владу над людьми. Ознайомившись з прокламацією, Явтух *дуже замислився, тихо він ходив по селу, щось думаючи і дивлячись кудись далеко ясними очима* (6, 109). А через три дні він говорить про готовність скликати всіх до волості на сход.

Такі вольові зусилля пояснюються психологічними можливостями, закладеними біологічно в характер людини. Але про ці речі автор не напише в художньому творі. Тому дослідження такого плану ґрунтується на з'ясуванні питань психічних явищ. Щодо наведеного прикладу, то ми маємо зображення психічного стану, які М.Левітов визначив цілісною характеристикою «психічної діяльності за певний період часу, яка показує своєрідність перебігу психічних процесів залежно від відображуваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості» (7, 20). В.Фащенко вважав, що психічні стани невичерпні й плинні, і зрозуміти їх можна «тільки завдяки всебічному аналізу, де на першому плані – суспільна поведінка людини, її невимірні зв'язки зі світом» (2, 63). Щодо головного героя новели «Салдатики!» Явтуха, то його вольові зусилля взаємопереплетені й взаємозумовлені з емоційними та пізнавальними станами, які складають основу шкали трьох головних процесів. А неореалістичні межі твору пояснюються вимірами емоційного стану героя: *Тихо він ходив по селу, перше мало хто чув від його якоїсь довгої розмови, а тепер ще більше затих, щось думаючи, твердо склавши тонкі свої губи* (6, 109). Пізнавальний стан виявляється у рядках: *Прочитав раз, прочитав удруге і дуже замислився* (6, 109). У Явтуха скоріше, ніж у кого, визріли переконання, він глибше збагнув ситуацію й зумів побачити її в широкому контексті подій. Характерним є епізод, коли з його ініціативи збирається сільський сход і він сам починає схвильовану промову, в якій апелює до християнської свідомості односельців, просто й переконливо доводить, що вони самі творять неправду, гріх, бо порушують заповідь: *У поті лиця їж хліб*.

Рішучість разом з хвилюванням і певним бажанням повести відтінює «скромність» старости, який «щось бовкнув до селян» і одійшов у бік, уступаючи місце Явтухові, що стояв попереду й «мов тільки і чекав», коли йому дадуть слово. Він «голосно і дзвінко почав говорити», а з грудей «виходило довге задержане зітхання». Рефреном його промови став заклик «обкрадають нашу правду». Селяни слухають його «як зачаровані», а він *більше і більше розходився і, мов одрубуючи кожне слово, бив ним по серцям* (6, 109) людей, які хотіли почути те, що їм кажуть. У словах Явтуха вони знаходять украй важливі для них думки.

Вершиною напруження в новелі стає психологічний двобій, підкріплений словесним і моральним поєдинком двох особистостей – лідерів – Явтуха та офіцера – в кульмінаційній сцені протистояння двох мас – селянської та солдатської. Моральна перевага на боці Явтуха і вона передусім у його відвертості й правоті. Взнявши відповідальність за долю односельців, він чесно несе її аж до своєї смерті. Це визначальні риси його характеру, які підкріплюються особистими взаєминами з людьми. В таких стосунках можна помітити головне: той, хто може повести за собою інших, перестає належати собі, а ці речі мають відношення до стійкості характеру.

Неореалістичні новели В.Підмогильного мають іншу фабульно-сюжетну структуру, в якій простежується увага до екзистенційного. Подібна своєрідність виявляється у філософсько-етичному аспекті в новелах «Третя революція» і «Військовий літун». Основні проблеми цих творів визначені В.Мельником: «Людина і обставини, колективне і особисте, сліпі інстинкти природи і обов'язкова суспільна мораль суперечності прагнень розуму і серця» (8, 7).

В основі новел – пізнання психіки людини, яка перебуває в пошуку себе самої, а також намагається усвідомити глибину власного існування й відчутти себе часткою буття. На передній автором цілеспрямовано висувуються позарозумові аспекти духовного життя персонажів: почуття, інтуїція, уявлення, несвідоме.

Проблема пізнання характерів є основною в новелі «Третя революція». В центрі фабули – захоплення міста армією Махна. Назва номінальна – *третя революція – це похід села на місто* (9, 229), справжнє розуміння якої прозаїк намагається пояснити роздумами підлітка Колі: *Нічого путнього з цієї революції. Отак показаться, та й годі. [...] Їм усім аби нажертись та потягти щось* (9, 221). Можливо, своє сприйняття революції висловив у роздумах героя автор, тому ці слова набувають глибокої суті.

В.Підмогильного цікавлять передусім зіткнення двох характерів як двох внутрішніх світів: Ксани і Махна. Чиста, загадкова душа Ксани зіштовхується із сильним характером «великого анархіста» та розпусного вбивці водночас. В неї яскрава натура, обдарована чудовою уявою та враженням. Загадковість в її вигляді з'являється в моменти потужного осмислення дійсності, усвідомлення глибин буття. Її «я» не залишається байдужим до кровопролиття в бою, хвилювання в місті для Ксани – її особисте хвилювання і глибоке враження від того, що відбувається: *Я була колись біля моря й воно хвилювалось. Тоді на душі теж неспокійно* (9, 213). Багата уява героїні націлена на високу матерію, а тому душевні переживання перемагають розум. Вона відчуває внутрішнє захоплення та живе думками про те, що командир Махно прийшов і змінив її життя. В.Підмогильний не мотивує, як Ксана прийшла до обоження Махна. Таке будівництво фабули, де загадковість незбагненого перемагає логіку тверезого розуму, є типовим для письменника. Вольові зусилля характеру героїні націлені на бажання зустрічі зі своїм кумиром.

Образ Махна різний: він спокійно розстрілює людей і допомагає мешканцям дитячого будинку, він вульгарний у спілкуванні й пише вірші. Він, як і Ксана, замислюється про свою душу і сам себе возвеличує, протиставляючи оточуючим: *Мене ніхто не помічає* (9, 226). Він має владу над людьми і сам робить з себе

надлюдину: *І нащо ховати від себе, що він великий? [...] І хіба ім'я його не котиться степами, несучи жах, руїни і разом давню свіжину землі? Хіба не поставлено його міцно на прапорах і не накреслено на вічних сторінках історії? Його ім'я! воно було. Він розсипав його, як росу на поля, воно зійшло буйно, він бачив його скрізь* (9, 227). Ці авторські слова про бажання Махна руйнуються наступними рядками про те, що ім'я він утратив і перед ним постає питання: *Тай й сам він хто, оповитий химерною гірляндою легенд? [...] Він хтось, що повстав з темних глибин землі, щоб промайнути забутим огнем далеких днів* (9, 227). Зустріч Махна з Ксаною, інтенції якої були спрямовані на знайомство з ним, відбувається звично для нього, звиклого до приходів інтелігенток. Ї ж він для себе визнає «незвичайною». Для героїні все відбувається, ніби уві сні. Картина безмежної розпусти, принизливого розгнужданого «бенкета» махновської сотні підказує позатекстуальний момент пережитого Ксаною жахливого розчарування. Життя втратило цікавість, і вся вона стає *потворною купою зганьбленого тіла* (9, 232). Сцена згвалтування залишається за кадром. Такі авторські прийоми притаманні неореалістичним творам, в яких зберігається коректність до реальності ще від традиційного реалізму, що, на відміну від натуралізму, намагався зберегти моральність. Коректність стає іманентною рисою неореалізму, це відрізняє його від інших модерністських напрямів, у яких присутні досить відверті картини.

Тема «маленької людини», наділеної глибокими почуттями, яка не претендує на героїство, а намагається осмислити власне існування, дати відповідь на питання, що таке людина, постає головною в неореалістичних новелах російських письменників І.Шмельова «Вовчий переказ» та Б.Зайцева «Актриса». Іншого значення набувають характери в цих неореалістичних новелах. Враховуючи гендерноспрямовані риси сучасності, ми приділяємо увагу жіночим характерам в неореалістичних творах, які і за тематикою фабульно-структурної основи, й за характеротворенням відрізняються від обраних для аналізу українських новел. Втім, це цілеспрямована реалізація задуму показати різноманітне коло зображення характерів у неореалістичній українській та російській новелістиці. Сюжети обох новел розгортаються в колі артистів. Фабульно враження й почуття особливого артистичного кола допомагають у розкритті невичерпного внутрішнього світу актриси в новелі «Вовчий переказ» і Анни Михайлівни в новелі «Актриса». Зустрічі з простими людьми змінюють їхнє світосприйняття. Головна героїня І.Шмельова після розмови із звичайними людьми на Півночі, куди приїхала давати концерт, вражена їхнім побутом і розповідями про життя. Вона не зважується співати, а думає про те, що хотіла б подарувати їм іншу пісню: *... тут потрібно співати щось інше, в цій моторошні, якусь іншу страшну симфонію [...] Вона створюється тут, я її відчуваю, цю велику симфонію [...] Мої пісні були б тут посміхом [...] Сюди треба іти не з подачкою* (10, 367). Після розмови з простими людьми героїня доходить до екзистенційних висновків, що *вся Росія – величезна, сіра, а ми в ній нібито якийсь малюсенький придатак [...] як те піаніно в лісі* (10, 347).

Головна героїня новели Б.Зайцева Анна Михайлівна, замислившись про своє життя, розуміє, що вона робить не те, що хотілося б. Раніше вона жила театром, а, покохавши, звертає увагу на життя простої людини й втрачає інтерес до театру: *Навіщо страждати, як мізерно все це* (11, 216). Зазнавши духовної кризи, героїня намагається розібратись у собі: *Вона болісно думала – що з нею відбувається? Чому ці похибки – мистецькі та життєві, куди зайшла зірка, яка вела її в житті завжди прямо?* (11, 225). Відповідь навряд чи варто шукати. Загадковість людського існування – в змінних формах психічних станів, властивих характеру, – це основне, що мав на увазі Б.Зайцев.

Реалістичне начало в новелах В.Винниченка, В.Підмогильного, І.Шмельова, Б.Зайцева має риси маргінальності або порубіжності завдяки збагаченню новими модерними художніми течіями, тому він постає в оновленій, неореалістичній якості, поява якої пов'язується в українській та російській літературах на початку ХХ століття із загальною тезою про дифузію, взаємопроникнення стилів і появу перехідних явищ, з якими пов'язаний неореалізм. У неореалізмі є місце вольовим зусиллям, романтичним впливам від романтизму; безпосередньому спогляданню, вразливим відчуттям – від імпресіонізму; містичним «освянням» – від експресіонізму; символічним формам мислення – від символізму; позасвідомим станам – від сюрреалізму. Новели письменників стають у ряд із творами літератури, в яких художньо досліджується психологія окремої людини в момент великих потрясінь. А тому слід наголосити на внеску митців у скарбницю пізнання характеру в неореалістичних творах, докладний аналіз яких залишається на часі.

1. Глумачний словник української мови / За ред. В.С.Калашника. – Х., 2004.
2. Фащенко В. У глибинах людського буття: Літературознавчі студії. – Одеса, 2005.
3. Мельник В. Суворий аналітик доби: Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. – К., 1994.
4. Фащенко В. Вибрані статті. – К., 1988.
5. Фромм Э. Человек для себя. – М.; Мн., 2006.
6. Винниченко В. Вибрані твори. – К., 2005.
7. Левитов Н. О психических состояниях человека. – М., 1964.
8. Мельник В. Валер'ян Підмогильний // Підмогильний В. Оповідання. Повесть. Роман. – К., 1991.

9. Підмогильний В. Оповідання. Повість. Роман. – К., 1991.
10. Шмелев И. Сочинения: В 2 т. – М., 1989. – Т. 1: Повести и рассказы.
11. Зайцев Б. Осенний свет: Повести, рассказы. – М., 1990.